

AZƏRBAYCAN DİLİNİN TƏDRİSİ METODİKASI
METHODOLOGY OF TEACHING THE AZERBAIJANI LANGUAGE
МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА

UOT 372.8

Asif Xatabala oğlu Hacıyev (Şirvanelli)

Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun böyük elmi məsləhətçisi

pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

<https://orcid.org/0000-0002-7084-9347>

E-mail: haciyevasif@mail.ru

[https://doi.org/10.69682/arti.2026.93\(1\).76-80](https://doi.org/10.69682/arti.2026.93(1).76-80)

LATIN QRAFİKALI AZƏRBAYCAN ƏLİFBASINA KEÇİDİN
BƏZİ ÖZÜNƏMƏXSUS CƏHƏTLƏRİ

Asif Hatabala Hacıyev (Şirvanelli)

senior scientific advisor of the Institute of Education

of the Republic of Azerbaijan

doctor of philosophy in pedagogy, associate professor,

SOME SPECIAL ASPECTS OF THE SWITCH TO THE LATIN GRAPHIC
AZERBAIJAN ALPHABET

Асиф Хатабала оглы Гаджиев (Ширванелли)

старший научный советник Института Образования Азербайджанской Республики

доцент, доктор философии по педагогике

НЕКОТОРЫЕ СПЕЦИФИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ПЕРЕХОДА К
АЗЕРБАЙДЖАНСКОМУ АЛФАВИТУ ПО ЛАТИНСКОЙ ГРАФИКЕ

Xülasə. Türk xalqları arasında siyasi, iqtisadi, ədəbi və mədəni əlaqələrin güclənməsində mühüm rol oynayan amillərdən biri vahid əlifba sistemindən istifadə ilə bağlıdır. Son 30 ildə müxtəlif səviyyələrdə aparılan məsləhətləşmələr latın qrafikalı ortaq türk əlifbasına keçid üçün möhkəm bünövrə hazırlamışdır. Həmin keçidin mərhələli şəkildə tədricən həyata keçirilməsi olduqca böyük əhəmiyyət daşıyır ki, bu baxımdan Azərbaycan Respublikasında qazanılmış təcrübənin öyrənilməsi maraqlı olardı. Məqalədə latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasına keçidin özünəməxsus cəhətlərinə toxunulmuş və yekunda latın qrafikalı ortaq türk əlifbasının qəbulunda gözlənilməsi vacib olan prinsiplər şərh edilmişdir.

Açar sözlər: *Azərbaycan, əlifba, latın qrafikası, türk, keçid, əlyazma*

Abstract. One of the factors that play an important role in the strengthening of political, economic, literary and cultural relations between the Turkish peoples is related to the use of a single alphabet system.

During the last 30 years, consultations at various levels have prepared a solid foundation for the transition to a common Turkish alphabet with Latin script. The gradual implementation of that transition is very important, and in this regard, it would be interesting to study the experience gained in the Republic of Azerbaijan. In the article, the peculiar aspects of the transition to the Azerbaijani alphabet with Latin script were touched upon, and in the end, the principles that should be expected in the adoption of the common Turkish alphabet with Latin script were explained.

Key words: *Azerbaijan, alphabet, Latin script, Turkish, transition, manuscript*

Аннотация. Одним из факторов, играющих важную роль в укреплении политических, экономических, литературных и культурных связей между тюркскими народами, является использование единой алфавитной системы. В течение последних 30 лет, консультации, проводившиеся на различных уровнях, заложили прочную основу для перехода к общему тюркскому алфавиту с

латинским письмом. Поэтапное, постепенное осуществление данного перехода имеет весьма большое значение, и в этом отношении представляет интерес изучение опыта, накопленного в Азербайджанской Республике. В статье рассматриваются специфические особенности перехода к азербайджанскому алфавиту по латинской графике и в заключение разъясняются принципы, которые необходимо соблюдать при принятии общего тюркского алфавита с латинским письмом.

Ключевые слова: *Азербайджан, алфавит, латинское письмо, тюркский, переход, рукопись*

1926-cı ilin 26 fevral – 6 mart tarixində Bakıda keçirilən Birinci Türkoloji Qurultayın 100 illiyinin qeyd edilməsi ərəfəsində burada qaldırılan məsələləri bir daha nəzərdən keçirdikdə əlifba məsələsinin aparıcı mövqedə durduğu aydın olur. Müzakirəyə çıxarılan başlıca problem türk xalqlarının böyük əksəriyyətinin yüzilliklər boyu qədim ədəbiyyatının yazıya alındığı və artıq formalaşmış ədəbi dilinin əksini tapdığı ərəb qrafikalı əski əlifbadan latın qrafikalı yeni əlifbaya keçilməsi məsələsi idi ki, çoxsaylı müzakirələrin yekununda da bu keçidin zəruriliyi öz təsdiqini tapmış oldu.

Məhz qurultayın gəldiyi bu vacib qərar əsasında türk xalqlarının yeni əlifbaya keçidi az bir zaman ərzində gerçəkləşdirildi. Lakin 30-cu illərin sonunda Sovetlər Birliyinin tərkibində yaşayan türk xalqlarına kiril əlifbasının məcburən qəbul etdirilməsi və bu əlifba sisteminin türk xalqlarının təmsil etdiyi respublikalarda fərqli variantlarda tətbiq edilməsi onlar arasında mövcud olan ədəbi-mədəni bağlılığı xeyli zəiflətmış oldu. Buna görə də SSRİ-nin dağılmasından sonra müstəqillik qazanmış bəzi türkdilli respublikalarda latın qrafikalı əlifba sistemi yəni-dən bərpa edildi. Lakin bu yenilənmənin mexaniki şəkildə deyil, bütün türkdilli xalqlar üçün vahid formada aparılması əsas şərt kimi önə çəkildi. Belə ki, 1991-ci ildə keçirilmiş Çağdaş Türk Əlifbaları Simpoziumunun və 2012-ci ildə Türk Dövlətləri Təşkilatının Ortaq Terminoloji Şurasının toplantısının yekun qərarında [1, s. 67-68] vahid variantda razılaşdırılmış latın qrafikalı ortaqlıq türk əlifbasının bütün türk dövlətləri və qurumları tərəfindən qəbulunun zəruriliyi irəli sürülsə də, siyasi, iqtisadi amillərlə yanaşı, linqvistik mahiyyət daşıyan bəzi problemlər səbəbindən tam həyata keçirilmədi. Yalnız Türk Dövlətləri Təşkilatının nəzdində fəaliyyət göstərən Türk Akademiyasının, Türkiyənin Türk Kültür, Dil və Tarix Yüksək Qurumu və Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun birgə təşkilatçılığı ilə Türk Dünyası Ortaqlıq Əlifba Komissiyasının 2024-cü ilin sentyabr ayında Bakıda keçirilən üçüncü

toplantısında vahid əlifba sisteminə keçidlə bağlı yekun qərara gəldi.

Araşdırma göstərir ki, son 30 ildə müstəqilliyini bərpa etmiş bir çox türk dövlətləri, o cümlədən Azərbaycan, Türkmənistan, Özbəkistan və Qazaxıstan latın əlifbasına ya tam keçmiş, ya da bu keçidi mərhələli şəkildə həyata keçirməkdədirlər [2, s. 100]. Fikrimizcə, qazanılmış tarixi təcrübə nəzərə alınmasa, türk xalqlarının hərtərəfli birliyinə nail olunmasında müəyyən problemlər yaşanacaqdır. Unutmaq lazım deyil ki, ərəb əlifbasının müsbət cəhətlərindən biri məhz ondan vahid formada istifadə olunması idisə, kiril əlifbasının mənfi cəhəti fərqli variantlarda tətbiqi idi. Deməli, ortaqlıq latın əlifbasından istifadədə vahid yanaşılmanın gözənilməsi mühüm şərt olaraq saxlanılmalıdır.

Gəlinən mülahizənin nə dərəcədə önəm kəsb etdiyinə əmin olmaq üçün latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasının keçdiyi tarixi yolu izləmək kifayətdir. Bilindiyi kimi, hələ 1923-cü ildən latın əlifbasına mərhələli şəkildə aparılmaqla 1929-cu ildə birmənalı olaraq tamamlandı. 1929-1939-cu illər arasında cəmi 10 il istifadə edilməsinə baxmayaraq, onun tərkibində və bəzi hərflərin konfigurasiyasında müəyyən dəyişiklik edildi. Belə ki, 1929-1933-cü illəri əhatə edən birinci mərhələdə böyük və kiçik olmaq üzrə “C c”, “Q q” və “Ç ç”, “K k” qrafemlərində qəbul edilmiş hərflər 1934-1939-cu illəri əhatə edən ikinci mərhələdə qarşılıqlı şəkildə əvəzlənərək müvafiq qaydada “Ç ç”, “K k” və “C c”, “Q q” kimi istifadə olundu. Həmçinin ilkin mərhələdə [g] səsinə bildirən “Cj c” hərfi sonrakı mərhələdə “G g” hərfi ilə, [ğ] səsinə bildirən “G g” hərfi “Cj c” hərfi ilə, [ş] səsinə bildirən “Z z” hərfi isə “Ş ş” hərfi ilə əvəz edildi. Diqqəti çəkən faktlardan biri də budur ki, [j] səsi hər iki mərhələdə “Z z” qrafik formasında əksini tapmışdı. Saitlərdən isə [ı] səsinə bildirən “İ i” hərfi sonrakı mərhələdə “B b” hərfi ilə, [ö] səsinə bildirən “Ə ə” hərfi “Ö ö” hərfi ilə, [u] səsinə bildirən “Y y” hərfi isə “U u” hərfi əvəzlənmişdi. Beləliklə, həmin dövrdə cəmi onca il istifadədə olan latın

əlifbasında 7 samit, 3 sait səsi bildirən 10 hərfin qrafik formasında dəyişiklik edilmişdi.

Keçən yüzilliyin 90-cı illərində öz müstəqilliyini bərqərar edən Azərbaycan xalqı 50 illik bir dövrdə istifadədə olan kiril qrafikasıdan imtina edərək latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasına qayıtmağı seçim etdi. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 25 dekabr 1991-ci il tarixli qərarına əsasən, 1940-cı ilə qədər ölkəmizdə istifadə edilən 32 hərfdən ibarət latın qrafikalı Azərbaycan əlifbası kiçik dəyişikliklərlə bərpa olundu. Belə ki, həmin dövrdə [ğ] səsinə bildirən böyük və kiçik “Г г” hərfləri “Ğ ğ” hərfləri ilə, [ı] səsinə bildirən “Б б” hərfləri “İ i” hərfləri ilə, [j] səsinə bildirən “З з” hərfləri “J j” hərfləri ilə əvəzlənilmiş, kiçik “б” hərfi isə ilkin variantda qəbul edilmiş “b” formasına qaytarılmışdır. Bundan əlavə, 1929-1939-cu illərdə istifadədə olan “Н н” hərfi, dilimizdə ayrıca fonem kimi çıxış etmədiyi nəzərə alınaraq, ümumiyyətlə, əlifbadan çıxarılmışdır. Belə bir faktı da xüsusi qeyd etmək istərdik ki, hər iki mərhələdə dilözü [ə] saiti “Ә ә” hərfləri ilə verilmişdir. Maraqlıdır ki, bu səs qrafik forması 1991-ci ildə Millətlərarası Çağdaş Türk Əlifbaları Simpoziumunda qəbul edilmiş “Ä ä” forması 2012-ci ildə Türk Dövlətləri Təşkilatının Ortaq Terminoloji Şurasının toplantısında “Ə ə” variantı ilə əvəzlənilmişdir. Fikrimizcə, bu aşağıdakı səbəblərlə bağlıdır:

Əvvəla, estetik və yazının sürətliliyi baxımından bəzi hərflərin üzərində nöqtə qoyuluşu ilə fərqləndirilməsi heç də optimal sayıla bilməz. Təhlil göstərir ki, ərəb əlifbasından imtina edilməsinin göstəricilərindən biri də nöqtəli hərflərin çoxluğu ilə əlaqədar idi.

İkincisi, “Ә ә” variantı Azərbaycanda latın qrafikasının tətbiq edildiyi birinci dövrdə, həm də kiril əlifbasından istifadə zamanı özünü doğrultmuşdu.

Görünür, bu faktlardan çıxış edilərək, “Ä ä” hərfi ilə müqayisədə “Ə ə” variantı üzərində dayanılmışdır.

Azərbaycanda latın əlifbasının tətbiqi 1992-2001-ci illər arasında birdən-birə deyil, tədricən həyata keçirilmiş və bu keçid ölkə baş-

çısının “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında” 18 iyul 2001-ci il tarixli fərmanı [3] ilə sona çatdırılmışdır. Məhz həmin fərmandan sonra ölkədə Azərbaycan dilində çap edilən qəzet, jurnal, bülleten, kitab və digər çap məhsulları yalnız latın qrafikası ilə nəşr olunmuşdur. Məqsədyönlü şəkildə aparılan bu iş ümumtəhsil məktəblərində daha ciddi formada reallaşdırılmışdır. Belə ki, 1992/1993-cü tədris ilindən 1-ci siniflərdə latın əlifbasının öyrədilməsinə başlanılmış və yuxarı siniflərə keçdikcə davam etdirilmişdir. Bununla belə, bütün hərflərin çap forması saxlanılsa da, 2020/2021-ci tədris ilindən başlayaraq məktəb təcrübəsində praktik tətbiqini sadələşdirmək və yazının sürətini artırmaq məqsədilə bəzi hərflərin əlyazma şəkildə müəyyən düzəlişlər edilmişdir [4, s. 15-16]. Belə ki, həmin dövrə qədər *B, H, K, R, J* kimi ilgəkli yazılan hərflərin konfigurasiyası sadələşdirilərək ilgəksiz *B, H, K, R, J* şəklində yazılması irəli sürülməklə təcrübədə tətbiq edilmişdir. Həmçinin həmin dövrə qədər *T* əlyazma şəklində yazılan böyük *P* hərfi çap formasına uyğunlaşdırılaraq oxşar variantda verilmişdir. V hərfinin *Vv* şəklində yazılışı zamanı özündən sonrakı hərflərlə birləşməsində müəyyən problem yarandığına görə konfigurasiyasında cüzi dəyişikliklə *Vv* kimi, böyük Y hərfinin yazılışı isə *Y* kimi qəbul edilmişdir. Bundan əlavə, I sinifdə əlifba təlimi zamanı şagirdlərin yazı sürətini artırmaq məqsədilə aşağıdan sağa tərəf qapalı olan 17 böyük hərfin özündən sonrakı hərflərlə birləşməsi məqsədəuyğun sayılmamışdır. Bunlar aşağıdakı hərflərdir:

B, D, Ə, F, G, J, I, Q, N, O, Ö, P, S, Ş, T, V, Y

Məlum olduğu kimi, bu metodik yanaşma Türkiyə Təhsil Nazirliyinin təsbit etdiyi normalarda da öz əksini tapmış və yazarkən böyük T, F, V, D, N, P hərflərinin özündən sonra gələn hərflərlə birləşmədiyi qəbul edilmişdir.

Latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasının Ortaq türk əlifbası ilə müqayisə Cədvəli

Latın qrafikalı Azərbaycan əlifbası			Əlyazma şəkli		Ortaq türk əlifbası	
1929-1933-cu illərdə	1933-1939-cu illərdə	1991-ci ildən sonra	İlkin variant	Dəyişikliyə girmiş hərflər (2020-ci ildən sonra)	1991-ci ildə qəbul edilmiş forma	2012-ci ildə qəbul edilmiş forma
A a	A a	A a	<i>Aa</i>		A a	A a
B b	B b	B b	<i>Bbb</i>	<i>Bb</i>	B b	B b
C c	Ç ç	C c	<i>Cc</i>		C c	C c
Ç ç	C c	Ç ç	<i>Çç</i>		Ç ç	Ç ç
D d	D d	D d	<i>Dd</i>		D d	D d
E e	E e	E e	<i>Ee</i>		E e	E e
Ə ə	Ə ə	Ə ə	<i>Əə</i>		Ä ä	Ə ə
F f	F f	F f	<i>Ff</i>		F f	F f
Ƣ ƣ	G g	G g	<i>Gg</i>		G g	G g
G g	Ƣ ƣ	Ğ ğ	<i>Ğğ</i>		Ğ ğ	Ğ ğ
H h	H h	H h	<i>Hh</i>	<i>Hh</i>	H h	H h
X x	X x	X x	<i>Xx</i>		X x	X x
I ı	Ь ь	I ı	<i>Iı</i>		I ı	I ı
I i	I i	İ i	<i>Ii</i>		İ i	İ i
Z z	Z z	J j	<i>Jj</i>	<i>Jj</i>	J j	J j
Q q	K k	K k	<i>Kk</i>	<i>Kk</i>	K k	K k
K k	Q q	Q q	<i>Qq</i>		Q q	Q q
L l	L l	L l	<i>Ll</i>		L l	L l
M m	M m	M m	<i>Mm</i>		M m	M m
N n	N n	N n	<i>Nn</i>		N n	N n
Ŋ ŋ	Ŋ ŋ	----			Ñ ñ	Ñ ñ
O o	O o	O o	<i>Ooo</i>		O o	O o
Ө ө	Ө ө	Ö ö	<i>Öö</i>		Ö ö	Ö ö
P p	P p	P p	<i>Pp</i>	<i>Pp</i>	P p	P p
R r	R r	R r	<i>Rr</i>	<i>Rr</i>	R r	R r
S s	S s	S s	<i>Ss</i>		S s	S s
Ş ş	Ş ş	Ş ş	<i>Şş</i>		Ş ş	Ş ş
T t	T t	T t	<i>Tt</i>		T t	T t
Y y	U u	U u	<i>Uu</i>		U u	U u
U u	Y y	Ü ü	<i>Üü</i>		Ü ü	Ü ü
V v	V v	V v	<i>Vv</i>	<i>Vv</i>	V v	V v
-	-	-	<i>Yy</i>	<i>Yy</i>	W w	W w
J j	J j	Y y	<i>Yy</i>	<i>Yy</i>	Y y	Y y
Z z	Z z	Z z	<i>Zz</i>		Z z	Z z

Beləliklə, Latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasının Ortaq türk əlifbası ilə müqayisə Cədvəlindən də görüldüyü kimi, Azərbaycan əlifbası Ortaq türk əlifbasına tamamilə uyğunlaşdırılmışdır. Təklif olunan latın qrafikalı ordaq türk əlifbasının xüsusiyyətləri üzərində dayanarkən qeyd etməyi lazım bilir ki, son variantda **müvafiqlik, varislik və vahidlik** prinsipi xüsusilə gözlənilmişdir. **Müvafiqlik** prinsipi aşağıdakı faktlardan irəli gəlir:

1. Bu əlifba bütün türk xalqlarının səs sistemini əhatə etməyə qadirdir.

2. Bildiyimiz kimi, latın qrafikalı əlifbadan istifadə baxımından digər türk dövlətləri ilə müqayisədə Türkiyə daha geniş təcrübəyə malikdir. 5 hərfi (Ə, X, Q, Ñ və W) çıxmaq şərtilə Türkiyədə tətbiq edilən 29 hərfin hamısı bu ordaq əlifbada əksini tapmışdır. Əgər gələcəkdə Türkiyə türkcəsinin türk xalqları arasında uluslararası dil kimi işlədəcəyi qəbul ediləcəksə (məncə, Türkiyə dövlətinin siyasi nüfuzu, iqtisadi inkişafı bunu deməyə əsas verir), bu variant daha optimal görünür.

Digər baxımdan, təklif olunan variantın qəbulu bütün türk dillərinin lüğət ehtiyatının qarşılıqlı əlaqədə zənginləşməsinə geniş imkanlar açacaq, müxtəlif səbəblərdən bir-birindən uzaqlaşma hallarının qarşısını alacaqdır.

Latın qrafikalı ordaq türk əlifbasının işlənilməsində **varislik** prinsipinə əməl edilməsi ondan irəli gəlir ki, keçən yüzilliyin 20–30-cu illərində və son 30 ildə qazanılmış təcrübədən, müxtəlif mövqeləri birləşdirən, yaxınlaşdıran mülahizələrdən çıxış edilməlidir.

Vahidlik prinsipi isə latın qrafikalı ordaq türk əlifbasının müstəqil türk dövlətlərində və Rusiya Federasiyasının tərkibindəki türk qurumların-

da heç bir dəyişiklik edilmədən qəbulunu şərtləndirir. Bu məqamda 18-20 noyabr (kasım) 1991-ci il tarixində İstanbulda keçirilən Millətlərarası Çağdaş Türk Əlifbaları Simpoziumunda Nadir Devletin çıxışı zamanı söylədiyi belə bir fikri xatırlatmaq istərdik: “İnsanlığ tarixində türklər qəddər dəyişik əlifbalardan istifadə edən topluluqlar yox deyiləcək dərəcədə azdır” [1, s. 14]. Əgər türk xalqları gələcək inkişafalarını qarşılıqlı əməkdaşlıq, milli-mənəvi bağlılıqda görmək istəyirlərsə, onda təklif olunan ordaq əlifbaya istinad edilməklə öz dillərinin fonem sisteminə uyğun şəkildə qəbul etməlidirlər. Ulu dilçi Mahmud Kaşğarının söylədiyi kimi, vaxtilə ərəb dili ilə “atbaşı yürüyən” [5, s. 6] türk dilinin daha da zənginləşməsinə, çağdaş dövəmdə digər uluslararası dillər səviyyəsinə qalxması və geniş yayılmasını istəyiriksə, vahid mövqe nümayiş etdirilməlidir.

Problemın aktualığı. Birinci Türkoloji Qurultayın 100 illiyinin keçirildiyi bir dövəmdə türk xalqları arasında ədəbi-mənəvi birliyin, hərtərəfli inteqrasiyanın gücləndirilməsi üçün latın qrafikalı vahid əlifbaya keçilməsi olduqca vacib bir məsələ kimi Türk Dövlətləri qarşısında durur. Bu işin səmərəli həyata keçirilməsi üçün keçilmiş yola bir daha nəzər yetirilməsi, buraxılmış nöqsanların aradan qaldırılması olduqca faydalıdır.

Problemın elmi yeniliyi. Məqələdə latın qrafikalı ordaq türk əlifbasına keçidin linqvistik əsasları təhlilə cəlb edilmiş, məktəb təlimində hərflərin əlyazma formasındakı dəyişikliklərin edilmə səbəbi açıqlanmışdır.

Problemın praktik əhəmiyyəti. Azərbaycan Respublikasında latın qrafikasına keçidin səciyyəvi xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi əlifba islahatı həyata keçirməyə hazırlaşan digər türkdilli respublikalar üçün təcrübə örnək rolu oynayacaqdır.

Ədəbiyyat

1. Millətlərarası Çağdaş Türk Alfabeləri Sempozyumu 18-20 Kasım 1991. – İstanbul: M.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, –1992 – 72 s.
2. Ələkbərli F.Q. Ordaq türk əlifbasına dönüş: tarix və çağdaşlıq. –Türküstan: “Türkologiya” dərgisi, – 2017. № 5, –s. 88-101
3. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında” 18 iyul 2001-ci il tarixli fərmanı. “Azərbaycan müəllimi” qəz., – Bakı, 1-7 iyul 2001
4. Nurullayeva Ü., Bayramova İ., Zahidova Ş. [və b]. Ümumtəhsil məktəblərinin 1-ci sinfi üçün Azərbaycan dili fənni üzrə dərsliyin metodik vəsaiti. – Bakı: Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu, –2020.–184 s.
5. Kaşğari M. Divanü Lügət-it-Türk Tercümesi. Çeviren: B. Atalay (dörd ciltde). –Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, –1985-1986.

Redaksiyaya daxil olub: 27.01.2026